

МИХАЙЛО ДРАГОМАНОВ — АПОСТОЛ ПРАВДИ І НАУКИ (до 150–річчя наукової діяльності М. Драгоманова та 180–річчя заснування Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова) Біографічний науково-популярний нарис*

Вічність.

У 1890 році у Драгоманова з'явилися перші симптоми страшної хвороби, яка звела його у могилу. Попервах софійські лікарі пояснювали біль у лівійці і грудях ревматизмом або невралгією. Та коли стан його здоров'я погіршився і він звернувся у Відні до Нотнагеля, той визначив безсумнівну аневризму аорти. Часом Драгоманова мучив жакхливий біль, він геть втрачав голос і мусив цілими днями лежати. А проте він не випускав пера з рук і, як ми бачили, дуже багато написав у ці роки. Крім того, він продовжував читати лекції.

...Усе частіше Драгоманівські лекції у Вищому училищі (університеті) відкладалися через його хворобу.

8 червня (за старим стилем) 1895 р. відбулося останнє заняття професора М. Драгоманова — семінар з історії північних народів, про що спогад полишив третьокурсник Ілія Димитров. Заняття це мало сучасний інтерактивний характер: один зі студентів виступав із власним перекладом «Великих привілеїв», наданих 1476 р. нідерландським державам Марією, донькою Карла Відчайдушного. Слухачі з нетерпінням чекали професора, оскільки на попередній лекції його не було. Нарешті він зайшов до аудиторії, чемно поклонився усім і тихою ходою наблизився до кафедри. Хтось допоміг йому скинути пальто, після чого професор підійшов до лав і сів у другому ряду, хоча перший був вільний. Далі він попросив студента зайняти кафедру і

розпочати читання реферату. Хворий на аневризму аорти Драгоманов тяжко дихав, кашляв й узагалі виглядав біднішим, ніж то бувало. За весь час зробив лише кілька зауваг. Останніми його словами, сказаними як завжди з властивою йому веселістю, було прохання вибачити за перенесення наступної лекції, що мала відбутися в суботу («мені тоді ніколи, та й я трохи незмагаю, у мене пропасниця»), а також слова турботи про впорядкування університетської бібліотеки (Драгоманов був членом відповідної комісії) задля більшої продуктивності праці вчених).

«...Провівши ніч неспокійно у кашлі, та, незважаючи на дощову погоду, забажав неодмінно їхати на лекцію. Коли він чого хотів, то було завжди гіршим для нього зупиняти і не пускати... Провела я цю годину у великій тривозі... Нарешті він приїжджає... Він ліг, як звичайно, на своє ліжко й через кілька хвилин кличе до себе. «А знаєш, Люсечко, я був такий слабкий, що думав — не зможу рота відкрити на лекції, та, уяви собі читав з натхненням... це моя краща лекція». Ніколи не забуду моєї радості від цього повідомлення... а він тільки усміхався, як умів лише він усміхатися своєю доброю осяяною усмішкою, хоча й не без деякого глузування в ній... Я пішла від нього заспокоєною... як чую його плескання в долоні (так він здебільшого кликав мене)... бачу — з ним нервовий дрож... Послала до доктора... Доктор призначив щось заспокійливе... не більше 3-4 —х хвилин я була відсутня, але серце моє поривалося до нього, й ось я повернулася, щоб бачити його ззаду, як він встав з крісла і потім падав обличчям вниз, наче хтось раптом підрубав його пополам. Я встигла підхопити його, перевернути, підставити під ноги стілець. Та він уже непритомний і хрипів... я залишилась з ним, моїм щастям, що відходило од мене...Що було зі мною і з дітьми, я

Закінчення. Поч. див. в №№1–12 за 2015 р. та №1 журналу за 2016 р. (Ред.)

добре не пам'ятаю. Я збожеволіла, кричала, плакала, не могла зрозуміти, що трапилось... Потім почалось отупіння до всього навколишнього, одна скорбота... Я не знаю, як провела весь той час, знаю, що не заплющила очей цілу ніч і що час летів з неймовірною швидкістю... Важко мені писати про цей кошмар — як його одягнули, поклали в домовину, винесли в салон... як приходили друзі, знайомі, професори, студенти (які дізнавшись про його смерть, плакали на вулиці...)) (Л. Драгоманова «Неспокійне серце»).

Того ж дня Леся Українка повідомила своїх батьків, що М. Драгоманов «умер несподівано од розриву аорти».

«Він поліг на полі чести, в останній день читав свою останню лекцію», — відгукнулася, знову ж непомильно, про виконану М. Драгомановим місію його славетна небога Леся Українка.

Удень похорон ювілейними дарунками прикрасили жалобну залу. Процесія була багатолюдною — свого викладача проводжали в останню путь сотні студентів. Вони несли 27 вінків, один — із написом «Дорогому дядькові — від його Лесі», та домовину на руках до цвинтаря далеко за містом. Напівдорозі до кладовища процесію застав сильний дощ а великим градом. Ніхто з лав процесії не вийшов, всі йшли з вінками, віддаючи останню шану покійному професорові.

Ховали М. Драгоманова, як заповідав небіжчик, за протестантським обрядом дощового червневого дня 1895 року в Софії на католицькому кладовищі. Поруч були дружина Людмила Михайлівна, діти, небога — Леся Українка, що приїхала до Софії доглядати хворого дядька (сама потерпаючи від недуг) і набиратися в нього розуму. Леся повезла в Україну грудку землі з дядькової могили...

Над труною лунали промови професорів, студентів, передової інтелігенції болгарського народу. В промовах наголошувалося на тому, що вмер пристрасний борець проти царського деспотизму, щирий і сердечний друг передової Болгарії, борець за прогрес всього людства. Ректор університету Димітрій Агура розпочав своє прощальне слово таким зверненням: «Браття! Згасла ще одна зірка на слов'янському небі і щезла в особі покійного Михайла Драгоманова велика душа».

Хвилюючу промову на могилі Драгоманова виголосив згадуваний уже студент Ілля Димітров, заявивши, що професор Драгоманов був найдостойніший учений Болгарії, що так безмежно полюбив болгарський народ, віддавши йому свої сили і знання. Від професорського колективу виступив професор Гр. Белковський і відзначив героїчний подвиг покійного Драгоманова в боротьбі за правду, за світло, за краще життя людства.

На адресу родини цього дня надійшла сила-силенна жалобних листів та телеграм зі словами болю і співчуття з Болгарії, Австро-Угорщини, Росії, Німеччини, Англії. Спільну думку всіх українців щодо безповоротної втрати так висловив Агатангел Кримський: «після Тарасової смерті Україна ще не знала

такої великої втрати». У своєму листі С. Кравчинський з Лондона, крізь сльози писав: «Який розум згас, яке серце... Від нього тепер Ви одні нам залишилися. Ви та його книги і писання, в яких вилив він чисту велику душу...».

На кончину Драгоманова щиро відгукнулися численні болгарські, чеські (журнал «Наша доба», редагований майбутнім президентом Чехословаччини Т. Масариком), російські емігрантські й українські галицькі періодичні видання.

Тяжко переживали втрату рідні, особливо діти і його дружина, студенти та колеги по роботі, соратники та друзі. 17 червня 1895 р. А. Хванько написав листа до М. Павлика з приводу смерті Драгоманова, де сказав такі глибокі та болючі слова: «Не стає ані сліз, ані слів. Бідна Україна! Сиротами застаються українці, помер їх батько. Після Тарасової смерті Україна ще не зазнавала такої великої втрати».

Втрата була тяжкою, адже ще 8 червня 1895 р. Михайло Драгоманов був із студентами в аудиторії. Останні, звичайно, помітили, що виглядав він хворобливо, був блідим та кашляв. Професор вибачався перед студентами за те, що в наступну суботу він не зможе читати лекцію. Справа в тому, що він занедужав, та ще й діти розболілися. Свою відсутність наставник пояснював і тим, що він обраний членом Комісії по впорядкуванню Народної бібліотеки. Навіть в останні дні свого життя, будучи вже тяжко хворим, М. Драгоманов переймався долею цієї бібліотеки, яка була в занедбаному стані «похожа на хаос».

Мине кілька днів, і студенти університету будуть назавжди прощатися із своїм учителем... Доктор Б. Мінчес напише про цей день із сумом: «...вулиця була повна людей, довгим ланцюгом стояли студенти, розділені по курсах, несли вінки, усі були в жалобі. Студенти несли домовину на руках на переміну ї, не зважаючи на те, що розпочався сильний дощ, а потім сильний град, як куряче яйце, вони не поклали домовину на катафальт». Дивно, що навіть природа так незвично прощалася з Михайлом Драгомановим. Всі помітили, що коли в загальнім плачу спустили домовину, дощ стих та визирнуло сонце, освітлюючи панораму Балканських гір.

«Невимовно страшний удар постиг нас ...: умер МИХАЙЛО ПЕТРОВИЧ ДРАГОМАНОВ! Не стало того, хто збудив Русинів-Українців до нового життя ... керманича руско-українського народу, його розуму й совісті... творця усього живого і здорового на нашій Україні ... батька, учителя ... великої душі і великого серця, — ...ідеального громадянина і ідеальної людини, — ...найбільшого Русина-Українця ... Прощай же мій великий учителю і незабутній, незамінний товаришу, друже, брате! Нехай дух Твій Живе завше в мені, і веде й піддержує мене так, як Ти мене піддержував за Життя. Дай мені зостатися назавше достойним Тебе ... Ти не вмер і не умреш. Твої діла, Твій світлий примір сиятимуть вічно». (М. Павлик. «Смерть і похорони М. П. Драгоманова»).

Не було в Болгарії такої газети чи журналу, які б не вмістили зворушливого некрологу про Драгоманова.

Орган болгарської соціал-демократичної партії «Соціаліст», вісник незалежних болгарських демократів «Млада Българія», органи наукової думки «Мисль», «Български Прегледъ» та інші відзначили велику втрату в особі Драгоманова — щирого друга болгарських трудящих і всіх слов'ян.

Михайло Павлик з допомогою Лесі Українки старанно зібрав усі промови над труною Драгоманова, всі некрологи болгарської преси і опублікував у книжці «Михайло Петрович Драгоманов», що вийшла у Львові в 1896 році.

Ідея встановлення пам'ятника М. Драгоманову належить родині Шишманових. У 10-х роках ХХ ст. був створений спеціальний комітет, зібрано 1000 болгарських левів, проте реалізувати цю ідею завадила Перша світова війна. Зібрані кошти поклали на депозит до Софійського народного банку (Филонович 1933: 49). А після завершення війни та зміни політичної ситуації в Болгарії родина змушена була залишити країну. Біля могили М. Драгоманова іноді збиралися місцеві українці, щоб ушанувати пам'ять свого співвітчизника. Про це свідчить лист-звернення (на бланку редакції журналу «Українсько-Български преглед») ініціативної групи до українців і болгар від 19 червня 1920 р. відзначити 25-і роковини смерті М. Драгоманова.

Наприкінці 1920 — на початку 1921 рр. внаслідок евакуації з Криму армії Врангеля, більшу частину якої складали уродженці України, та загонів українських повстанців Болгарія прийняла на своїй території тисячі емігрантів з колишньої Російської імперії. Частина емігрантів з цього великого російського емігрантського загалу визнала себе українцями і спромоглася самоорганізуватися, створивши низку громадських організацій. Вагомий внесок у цю справу зробив військовий і громадський діяч, представник Уряду Української Народної Республіки на Балканах, майбутній військовий міністр УНР в екзилі Василь Захарович Филонович. У 1921—1922 рр. завдяки його зусиллям було засновано 12 українських громад і гуртків, які діяли за статутами, затвердженими Урядом Болгарії. З-поміж них — Українська громада, товариство «Січ», культурно-освітній гурток у Софії. Наприкінці 1922 р. В. Филонович змушений був реемігрувати до Чехословаччини, де згодом став секретарем Союзу українських журналістів і письменників на чужині, видавцем і співредактором (разом з Миколою Битинським) журналу «Гуртуймося», що виходив у 1929—1938 рр. у Празі та Софії. На його сторінках публікувалися праці В. Филоновича. Серед них — стаття «До історії будови пам'ятника на могилі М. Драгоманова в Софії». Написана на основі документів Комітету з будівництва пам'ятника вченому, до складу якого він свого часу заочно входив, вона містить цікаві матеріали з історії цієї інституції.

Знаючи, що у Софії похований М. Драгоманов, В. Филонович разом із своїми побратимами вирішив

розшукати могилу вченого. Проте перша спроба самотужки знайти її виявилася марною. Тоді Василь Захарович звернувся у цій справі до представника колишнього Посольства України в Болгарії Василя Драгомирецького. Наступної неділі пошуки на кладовищі продовжилися. І навіть сам дипломат не зміг точно вказати місце поховання. Тому, «розсипавшись в лаву, та тим захопивши цілий кут кладовища, від могили до могили, шукали дороге для нас, Українців, місце останнього спочинку великого українського патріота і вченого. Аж, нарешті, вже майже при самому виході з кладовища, одному з нас пощастило знайти й саму могилу. Сум охопив нас усіх. За пару кроків від могили стояв водовод. А біля нього болото від води». За свідченням В. Филоновича, могили фактично не було, була лише запала яма, до якої схилився старий потрісканий дубовий хрест з ледь помітним написом: «Михаиль Петрович Драгомановъ»; але ми скорше догадалися, аніж прочитали той напис». Саме біля могили і виникла думка реставрувати місце поховання вченого. Невдовзі засипали яму, обклали могилу дерном і поправили та вирівняли хрест. Прилучилася до впорядкування могили й тільки-но повстала «Українська громада» на чолі з В. Филоновичем. За пару тижнів поставили огорожу, витесану особисто Василем Захаровичем.

Незабаром у Софії виник український «Гурток імені М. Драгоманова». Згодом до нього долучилися й українські емігранти з с. Кочериново та м. Перник. Цей гурток спільно з іншими українськими організаціями опікувався впорядкуванням могили. Незважаючи на те, що В. Филонович змушений був залишити Болгарію, він підтримував зв'язки з «драгоманівцями». Напередодні 30-х роковин смерті М. Драгоманова Василь Захарович висловив думку про встановлення на могилі сталого надгробка. Наприкінці жовтня 1925 р. у Софії було сформовано Комітет з будівництва пам'ятника на могилі М. Драгоманова у складі Б. Цибульського (голова), І. Вонархи-Варнаки, І. Маслюка, П. Романюка та І. Коршуна. Усі вони були членами «Гуртка імені М. Драгоманова».

Проте внаслідок цілої низки об'єктивних і суб'єктивних причин справа виготовлення та встановлення пам'ятника розтягнулася на декілька років. По-перше, на початку своєї діяльності Комітет не визначився з формою та вартістю пам'ятника. Не розраховуючи на велику суму, Комітет передбачав впорядкувати могилу так, щоб вона мала пристойний вигляд і без постійного догляду. Отже, перший проект — звичайна гранітна плита та огорожа навколо неї. Через те, що двоє членів Комітету реемігрували до Франції, до його складу ввели двох нових — М. Колесника та Ю. Полтавченка. Згодом, за пропозицією В. Филоновича, кооптували ще й відомого українського громадського діяча і скульптора Михайла Парашука (1878—1963), який проживав у Софії. Його обрали скарбником Комітету.

Тоді звернулися до доньки вченого Л. Шишманової-

Драгоманової щодо вирішення різноманітних формальностей з болгарською владою та форми пам'ятника. Лідія Михайлівна не погоджувалася на встановлення православного хреста. Батько, за її словами, хоча і був християнином, проте перевагу надавав протестантизму. У травні 1926 р. Комітет вирішив придбати готовий надгробок вартістю не більше 15 тис. левів. На цьому ж кладовищі знайшли прийнятний зразок надгробка. Експертом в даному випадку виступив М. Паращук. Але на початку червня того ж року троє членів Комітету, приїхавши до Софії, випадково натрапили на вже готовий надгробок, ціна якого не перевищувала 10 тис. левів. Враховуючи брак часу (до 22 червня) і помірну ціну надгробка, вони заплатили 2 тис. левів завдатку. Потім листом повідомили про це В. Филоновича та надіслали ескіз надгробка. Василь Захарович у відповідь написав: «Шкица цього примітивно-незграбного пам'ятника мене вразила». Було вирішено повернути завдаток. Ще у травні В. Филонович замовив проект пам'ятника відомому скульптору Володимиру Січинському (1894—1962), який тоді жив у Чехословаччині. Одночасно свій проект виконав М. Паращук і замовив його виконання майстру. При наявності коштів другий скульптор пропонував навіть вилити з бронзи погруддя М. Драгоманова. По-друге, паралельно з визначенням проекту пам'ятника збиралися кошти на його виготовлення. У Чехословаччині цією справою опікувався В. Филонович. Основу грошового фонду склали суми, зібрані «Гуртком імені М. Драгоманова» в Болгарії, Українським високим педагогічним інститутом ім. М. Драгоманова в Празі, В. Филоновичем у Чехословаччині, та надані Л. Шишмановою (п'ята частина всієї суми). Врешті-решт, було зібрано 26492 болгарських леви. Через більшу вартість проекту (35 тис. левів) В. Січинського та очікувану тривалість його виконання Комітет надав перевагу проекту М. Паращука. Скульптору були надані відповідні кошти, які він витратив на оплату роботи майстра та на свої власні потреби. Згодом вияснилося, що скульптор не виконав узяті на себе зобов'язання. Він не виготовив пам'ятник і не повернув гроші. Через це дата встановлення пам'ятника впродовж декількох років переносилася. У листопаді 1926 р. в українській емігрантській пресі в Чехословаччині помилково була опублікована замітка про відкриття пам'ятника М. Драгоманову у Софії. Членами Комітету навіть обговорювалося питання про притягнення скульптора до суду. Але через чергові обіцянки виконати роботу або повернути кошти та небажання виносити «сміття з хати» така ситуація тривала декілька років. Про конфлікт знали й окремі члени Уряду УНР. Так, наприкінці 1928 р. військовий міністр генерал-хорунжий В. Сальський давав поради В. Филоновичу щодо вирішення цього питання. Згодом досить критичні зауваження на адресу М. Паращука за зволікання з установленням

пам'ятника висловила і Л. Шишманова-Драгоманова.

По-третє, навесні 1926 р. виникла нова перепона. Софійська міська управа, дозволивши встановлення пам'ятника на могилі М. Драгоманова, вимагала перенести її в інше місце. За новим планом кладовища та прокладенням у ньому алей могила М. Драгоманова більшою своєю частиною виходила на одну з таких алей. Треба було або зрівняти могилу із землею, або перенести тлінні останки до іншого місця, а на це повинна була бути згода доньки вченого. Переговори з міською управою у цій справі спочатку вів І. Шишманов, а після його смерті у червні 1928 р. — його дружина. Після довгих вагань Лідія Михайлівна погодилася на перенесення могили (пересунення її трохи назад).

Врешті-решт, пам'ятник було виготовлено. Він становив собою стоячі одна на одній плити з граніту висотою 190 см, шириною 70-75 см, товщиною 30-35 см. На передній плиті викарбувано зображення тризуба, під ним вмонтовано бронзовий медальйон — посмертну маску М. Драгоманова, а далі напис: «Михайло Драгоманів» Під написом висічений хрест і роки життя вченого (1841—1895). Крім цього, викарбувано ще напис: «Великому Громадянину від Української еміграції». У серпні 1930 р. відбулося перепоховання тлінних останків М. Драгоманова. Роботами керував М. Паращук. У вересні того ж року передбачалося встановлення і самого пам'ятника. Проте і цього разу обіцянку не було виконано. Тоді ж сталися й останні зміни у складі Комітету. Замість Ю. Полтавченка обрали І. Міценка. Наприкінці вересня 1931 р. у листі В. Филоновича до колишнього члена Комітету І. Вонархи-Варнаки повідомлялося про те, що пам'ятник на могилі М. Драгоманова вже встановлено. У травні 1932 р. було оприлюднено справоздання (звіт) Комітету. Після встановлення пам'ятника право на його відкриття Комітет передав Українсько-болгарському товариству. Був створений спеціальний Комітет із посвячення пам'ятника М. Драгоманову в Софії. 14 липня 1932 р. його виконавчий орган у складі голови Українсько-болгарського товариства М. Арнаудова, голови Української громади М. Паращука та секретаря цієї громади Г. Крупицького розіслав повідомлення про урочисте відкриття пам'ятника 30 (16) жовтня того ж року, а згодом — і програму урочистого засідання.

У зазначений час у приміщенні Болгарської академії наук відбулося урочисте засідання (академія), в якому взяли участь міністр освіти, президент БАН, ректор та професори Софійського університету, дипломати, представники болгарської громадськості й українські емігранти. Всього зібралось близько 300 осіб. Було чимало і росіян. Серед них — професори В. Мякотін і П. Біціллі. Першу доповідь про життєвий шлях, політичні погляди та наукові здобутки М. Драгоманова виголосив професор Михайло Арнаудов. Він докладно зупинився на здобутках вченого у галузі етнографії та

фольклористики. Наступну доповідь про життя та творчість М. Драгоманова виголосив французькою мовою колишній посол України в Болгарії, професор Олександр Шульгин. Через пізній час професор Михайло Парашук відмовився від запланованого виступу. Він оприлюднив лише частину численних привітань на адресу організаторів заходу, зокрема від Уряду УНР в еміграції, українських політичних партій, громадських організацій, наукових інституцій, вищих навчальних закладів, окремих осіб. Пізніше надійшло привітання і від П. Мілюкова, який після смерті М. Драгоманова очолив кафедру історії в Софійському університеті, охарактеризувавши свого попередника як «високоморальну постать, позбавлену великого шовінізму, і як гарячого українського патріота». Потім захід було продовжено вже на кладовищі. Священик освятив пам'ятник. З промовами виступили О. Шульгин, учень М. Драгоманова — представник університету Войчев. У заході взяли участь представники всіх українських емігрантських організацій у Софії.

Після смерті Михайла Драгоманова його зять Іван Шишманов запросив видатного єврейського скульптора Бориса Шаца, який тоді перебував у Болгарії. Він виготовив посмертну маску померлого історика, яку пізніше зберігали в родині Шишманових. «У 20-х роках ХХ ст. у дочки Драгоманова Лідії цю маску викупив відомий український скульптор Михайло Парашук, — веде далі пан Шльонський. — У середині 50-х років ХХ ст. Парашук зробив кілька копій оригінальної маски Драгоманова...» Після смерті скульптора його будинок-майстерню продали, багато експонатів опинилися у приватних колекціях і державних музеях, а посмертні маски безслідно зникли... Залишилася лише фотографія оригіналу, яку в Болгарії віднайшов відомий український мистецтвознавець Дмитро Степовик. «Готуючи «Український пантеон», вирішили відтворити і посмертну маску Михайла Драгоманова, — розповідає пан Дмитро. — Реальні розміри маски фахівці вирахували завдяки спільним прижиттєвим фотографіям М. Драгоманова з Миколою Лисенком і Михайлом Старицьким, маски яких збереглися».

*Зберімося, браття, в сім'ю рівноправну
І крикнем на братньому пиру:
Що хочем для себе й для цілого світу
Ми волі, освіти і миру!*

«Своїм писанням, зарівно як і прикладом свого життя, він дав нам високий взірць неустрашеного і незламного борця поперед усього за свободу думки, досліду, критики та розвою людської одиниці й народів і через те все буде предметом гордості і честю для народу, що видав такого чоловіка», — писав І. Франко.

Використана література

1. Андрущенко В. Велич Михайла Драгоманова. Життєвий і творчий шлях видатного українського мислителя / В. Андрущенко // День. — 2006. — №104. — С. 8.
2. Андрущенко В. «Епохальна педагогіка» Михайла Драгоманова / В. Андрущенко // Пам'ять століть. — 2003. —

№5. — С. 6-14.

3. Андрущенко В. Епохальна педагогіка Михайла Драгоманова / В. Андрущенко // Освіта. — 2003. — 24 верес. — 1 жовт. — С. 2-3.
4. Андрущенко В. Михайло Драгоманов і національний педагогічний університет / В. Андрущенко // Освіта України. — 2003. — 23 верес. — С. 6.
5. Андрущенко В.П. Михайло Драгоманов: велич мислителя в контексті епохи / В.П. Андрущенко // Безпека життєдіяльності. — 2006. — №11. — С. 26-28.
6. Андрущенко В.П. Михайло Драгоманов: велич мислителя в контексті епохи / В.П. Андрущенко, В.Ф. Погребенник // Безпека життєдіяльності. — 2006. — №12. — С. 26-27.
7. Бех В. І політика має бути на добру долю педагогікою: Інноваційний потенціал Михайла Драгоманова у дзеркалі розбудови української державності / В. Бех // Освіта. — 2003. — 24 верес. — 1 жовт. — С. 4.
8. Борисенко В. Михайло Драгоманов як історик / В. Борисенко // Пам'ять століть. — 2003. — №5. — С. 15-21.
9. Горбач Н. Дитинство, юність, молоді роки: Розділ з неопублікованої книжки «Справжня постать Михайла Драгоманова» / Н. Горбач // Дзвін. — 2007. — №7. — С. 101-106.
10. Горбачук І. Михайло Драгоманов на сторожі рідного слова / І. Горбачук // Пам'ять століть. — 2003. — №5. — С. 34-37.
11. Денисенко В. «Цей шлях потрібний, корисний, багатоцінний»: Листування М. Драгоманова і Миколи Лисенка / В. Денисенко // Пам'ять століть. — 2006. — №6. — С. 177-181.
12. Дмитренко М. Михайло Драгоманов — дослідник фольклору / М. Дмитренко // Слово і час. — 2005. — №6. — С. 12-24.
13. Донцов Д. М.П. Драгоманов і українське національне відродження. — К.: Наукова думка. 1991. — 89 с.
14. Іванова Р.П. Михайло Драгоманов у суспільно-політичному русі Росії та України. (II пол. XIX ст.) / Р.П. Іванова. — К.: Вид-во Київ. ун-ту, 1971. — 235 с.
15. Іванченко Р.П. Клятва: Роман-хроніка: [про М.П. Драгоманова] / Р.П. Іванченко. — К.: Дніпро, 1985. — 373 с.
16. Іванченко Р.П. Раби Києва не мовчали... / Р.П. Іванченко. — К.: Т-во «Знання» УРСР, 1991. — 47 с.
17. Михайло Драгоманов: автожиттєпис / уклали І.С. Гриценко, В.А. Короткий, М.В. Томенко. — К.: Либідь, 2009. — 144 с.
18. Михайло Драгоманов у спогадах / уклали І.С. Гриценко, В.А. Короткий. — К.: Либідь, 2012. — 312 с.
19. Молчаков М.О. Державницька думка М.П. Драгоманова. — К.: 1994. — 35 с.
20. Мухін М. М.П. Драгоманов без маски. — Л., 1934. — 87 с.
21. Новиченко Л. Посвітитель. — К.: Наукова думка. — 1991. — 114 с.
22. Погребенник В. Михайло Драгоманов і Леся Українка: Результативність ідейно-творчого спілкування / В. Погребенник // Освіта. — 2003. — 24 верес. — 1 жовт. — С. 11.
23. Тамошівський С. Драгоманов і Галичина / С. Тамошівський // І. — 2002. — №23. — С. 191-205.
24. Терзійська Л. Професор М. Драгоманов — видатний вчений та викладач Софійського університету (Болгарія) / Л. Терзійська // Пам'ять століть. — 2003. — №5. — С. 42-45.
25. Тимошик М. Українська друкарня Михайла Драгоманова в Женеві: Передумови створення, вплив на суспільну думку, подальша доля / М. Тимошик // Освіта. — 2003. — 24 верес. — 1 жовт. — С. 11.
26. Федченко П. М.П. Драгоманов. — К.: Дніпро, 1991. — 245 с.
27. Хорунжий Ю. Драгоманов і Болгарія / Ю. Хорунжий // Літературна Україна. — 2006. — 14 верес. — С. 7.
28. Ясь О. Український аташе в Європі: багатолітній відповіді Михайла Драгоманова / О. Ясь // День. — 2010. — №167. — С. 11.